

УДК 342.565

DOI: 10.31733/2078-3566-2023-4-37-42

Віктор ОЛІЙНИК[©]

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський окружний
адміністративний суд,
м. Дніпро, Україна)

РОЛЬ СУДУ В ДЕМОКРАТИЧНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Судова влада відіграє вирішальну роль у забезпеченні демократії в Україні шляхом захисту прав людини та запобігання зловживанню законодавчою та виконавчою владою. Пріоритет демократичної держави полягає у гарантуванні прав та свобод громадян, що є основою функціонування держави. Судова влада є важливим гарантом захисту прав людини та вирішення правових конфліктів. Конституційний Суд, Вищий антикорупційний суд, Вищий суд з питань інтелектуальної власності та загальні суди відіграють ключову роль у цьому процесі, проте сучасний стан судової системи в Україні супроводжується низькою довірою громадян, проблемами з матеріально-технічним забезпеченням та затримками у розгляді справ. Процес судової реформи, який триває в Україні, має вирішальне значення для демократії, проте непослідовність у реалізації реформ призвели до недосконалості системи правосуддя. Невід'ємною частиною демократичної держави є ефективна та незалежна судова система, яка гарантує захист прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина. Взаємозв'язок між розвитком судової системи та демократизацією створює передумови для підсилення ролі судової влади та забезпечення гарантій незалежної, непристрасної та професійної системи правосуддя. Судова реформа є пріоритетним напрямом у законотворчому процесі та державотворенні в Україні.

Ключові слова: суд, демократія, демократичний розвиток, система правосуддя, судова реформа.

Постановка проблеми. Становлення України як сучасної демократичної держави нерозривно пов'язане зі створенням і вдосконаленням функціонування демократичних інститутів. Завданням цих інститутів є забезпечення не лише демократизації державної влади в цілому, а й створення системи гарантій для цінностей та правових принципів, що становлять основу демократичної організації публічної влади. У зв'язку з цим питання наукового дослідження та теоретичні проблеми організації та функціонування основних інститутів демократичної держави становлять важливий напрям завдання юридичних наук, насамперед таких дисциплін, як теорія держави і права та конституційне право.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Визначення демократичної держави, закріплене в переважній більшості джерел теорії держави і права, впливає з її трактування в аспекті підтримки народовладдя та забезпечення національного суверенітету. Не ставлячи під сумнів плідність і обґрунтованість цього теоретико-методологічного підходу, треба зазначити, що загальне поняття демократичної держави не може бути повноцінно описано лише через посилання на інститут народовладдя, а також народовладдя як одного з основних конституційних принципів державного устрою України. Про виняткову роль цього конституційного принципу в утвердженні конституціоналізму в Україні та забезпеченні демократичності Української держави писав В. Погорілко [1, с. 62-63]. Тому в багатьох сучасних дослідженнях, крім інститутів народовладдя, які нерозривно пов'язані з демократією, аналізуються інші інститути та принципи, серед яких: принцип незалежності судової влади та пов'язана з цим діяльність судової влади [2].

Важливість розгляду ролі судової влади в забезпеченні демократії в українській

© В. Олійник, 2023

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2576-0722>

inbox@adm.dp.court.gov.ua

державі зумовлена кількома причинами. Насамперед, сама судова влада та захист прав і свобод людини і громадянина є проявом конституційної демократії, без якої стає неможливим функціонування всієї системи демократичної організації державної влади. Це положення чітко аргументує С. Шевчук, вказуючи на взаємозалежність таких понять, як конституційна демократія та судовий захист прав людини [3].

У цьому сенсі будь-які демократичні зміни в Україні не можуть і не повинні відбуватися поза контекстом удосконалення організації та діяльності судової влади, що суттєво актуалізує проведення базових теоретико-правових досліджень щодо судової влади та її ролі в забезпеченні демократизації Української держави.

По-друге, демократія – це не лише певний тип організації публічної влади в суспільстві, а й система, яка гарантує і забезпечує права і свободи людини і громадянина, перетворюючи людину, її добробут і права на базову соціальну цінність, що визначає і спрямовує діяльність держави (нагадуємо, що ця формула майже в такому ж вигляді закріплена у ст. 3 Конституції України). У цій сфері, як слушно зазначає Б. Футей, суди є «найнадійнішим bastіоном захисту прав людини, який запобігає будь-якому зловживанню владою з боку законодавчої та виконавчої влади» [4], що дає підстави багатьом дослідникам характеризувати захист прав людини як основний принцип демократії.

По-третє, досвід функціонування системи правосуддя в Україні переконливо доводить, що вона часто відіграє одну з ключових ролей у підтримці демократичних засад державного устрою, стоїть на сторожі демократії та запобігає узурпації державної влади. У цьому контексті варто згадати не лише діяльність органів конституційної юрисдикції, а й інших органів судової влади.

Наголошуючи на важливості судової влади для становлення демократії в українській державі, треба зазначити, що в цьому випадку теорія права фактично охоплює та аналізує об'єктивні процеси в Українській державі, які не лише відбуваються, а й суттєво впливають на організацію і функціонування органів державного устрою.

Мета. Отже, для дослідження ролі та значення судової влади в процесі забезпечення демократії в сучасній Українській державі необхідно вирішити такі дослідницькі завдання: а) обґрунтувати суттєвий зв'язок між поняттям демократії та функціонуванням судової влади; б) визначити механізми забезпечення демократизму Української держави через судову владу; в) окреслити перспективи вдосконалення організації та функціонування судової влади як важливого чинника демократизації держави.

Виклад основного матеріалу. Серед сучасних дослідників демократії досить часто можна зустріти думку про те, що демократична держава завжди спрямовує свої зусилля на забезпечення прав і свобод людини і громадянина, які розглядаються як безперечна цінність, так і мета функціонування держави. Це створює основу для встановлення глибокого зв'язку між демократією та правом. Невипадково такий відомий вітчизняний юрист, як О. Скрипнюк, характеризує право і права людини як специфічну «аксіологію» сучасної демократії [5, с. 273].

Причому це не означає лише вимогу до формально-правової організації держави та відповідності наявним правовим формам діяльності держави (правові форми діяльності держави визначаються законодавством, юридично оформленим способом здійснення юридично значущої діяльності та операцій, спрямованих на реалізацію функцій держави) [6, с. 396-397], а також тим, що держава гарантує та забезпечує права людини, які фактично становлять сутність держави – загальне поняття права.

Однак той факт, що демократична держава визнала забезпечення прав людини однією зі своїх головних (пріоритетних) цілей, не є достатньою гарантією досягнення поставленої мети. З цієї причини, як доводить теорія держави і права, повинен бути певний державний механізм, який би уможливив практичну реалізацію діяльності у сфері забезпечення та захисту прав людини.

Як свідчить державно-правовий досвід сучасних розвинутих демократичних держав, ці механізми мають багаторівневу та досить складну структуру. У цьому сенсі досить показовою може бути позиція деяких авторів, які на прикладі України [7] переконливо показує складність організації загальнодержавного механізму забезпечення та захисту прав людини в демократичній державі.

Не дискутуючи про конкретну роль і функції окремих ланок цього механізму

забезпечення та захисту прав людини в демократичній державі, значимо лише, що судова влада по праву посідає в ньому одне з провідних місць. Справедливість цього положення підтверджується тим, що сама функція забезпечення та захисту прав людини сьогодні вважається основною функцією судів і суддів, які реалізують її, вирішуючи юридично важливі справи. Як зазначає І. Марочкін, під час такої діяльності суд (судді) розсуджує право, тобто здійснює правосуддя [8, с. 24].

Ця функція чітко відображена не лише в Конституції України, а й на рівні чинного законодавства України. У ст. 2 Закону України «Про судоустрій України» чітко визначено, що суд, здійснюючи правосуддя, на засадах верховенства права забезпечує захист прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтереси суспільства і держави, гарантовані Конституцією України та законами. Кодексом адміністративного судочинства України визначено, що завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у публічно-правових відносинах від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, органів державного управління, їх посадових осіб та посадових осіб інших суб'єктів під час здійснення ними повноважних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі під час здійснення наданих їм повноважень [9, с. 341].

Викладене дозволяє відразу зробити кілька важливих узагальнень щодо проблеми, що розглядається.

Завдяки діяльності системи правосуддя реалізується одне з основних завдань демократичної держави – вирішення та врегулювання правових конфліктів. У широкому сенсі цю функцію можна охарактеризувати як функцію справедливості. Водночас завдяки судовій владі відбувається «самообмеження» та «зв'язування» влади держави як творця права [10, с. 323-324]. Демократична держава повинна не тільки захищати права приватних осіб, які звернулися до неї за допомогою, але й діяти лише в межах встановленого нею права. Тому «правосудна держава» не тільки вирішує правові спори, а й постійно забезпечує відповідність своїх дій і рішень закону.

Водночас, наголошуючи на ролі конституційної юстиції, треба нагадати, що на органи конституційної юрисдикції покладається контроль за конституційністю (тобто відповідністю Конституції як Основному закону держави і суспільства) актів, виданих вищими органами державної влади. Зокрема, як передбачено ст. 150 Конституції України до компетенції Конституційного Суду України належить вирішення питань про конституційність законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, нормативно-правових актів Верховної Ради України, Автономної Республіки Крим. Водночас у чинному Законі України «Про Конституційний Суд України» у ст. 13 зазначено, що Конституційний Суд України розглядає та дає висновки у справах, що стосуються: 1) конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, законів Президента України, законів Кабінету Міністрів України, законів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; 2) відповідності Конституції України чинним міжнародним договорам України або міжнародним договорам, поданим до Верховної Ради України з метою надання згоди на їх чинність; 3) дотримання конституційного порядку розгляду та розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених ст. 111 і 151 Конституції України; 4) офіційного тлумачення Конституції та законів України. Водночас, як вказує український законодавець, підставами для винесення Конституційним Судом України висновку щодо неконституційності правових актів загалом або в окремих частинах є: невідповідність Конституції України, порушення порядку, визначеного законодавством України, в Конституції України для їх перегляду, ухвалення чи набрання чинності, перевищення конституційних повноважень щодо їх ухвалення. Тому Конституційний Суд України за результатами розгляду справ про конституційність законів та інших правових актів ухвалює рішення Верховної Ради України, законів Президента України, законів Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Конституційний Суд України може визнати правовий акт неконституційним повністю або в частині. Якщо під час розгляду справи за конституційним поданням чи конституційною скаргою ухвалені інші нормативно-правові акти (їх окремі положення), крім тих, щодо яких відкрито провадження у справі, які впливають на ухвалення судового рішення чи винесення постанови. Висновки у справі, визнані такими, що не відповідають Конституції України,

Конституційний Суд України визнає такі правові акти (їх окремі положення) неконституційними. Крім того, єдиний в Україні орган конституційної юрисдикції дає висновки щодо: а) офіційного тлумачення Конституції України та законів України; б) відповідності чинних міжнародних договорів України Конституції України або міжнародних договорів, які вносяться на розгляд Верховної Ради України для надання згоди на їх дію; в) дотримання конституційної процедури розслідування та розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту. Рішення та висновки Конституційного Суду України є однаково обов'язковими.

Зважаючи на ці повноваження та функції органів конституційної юрисдикції, не викликає сумнівів теза В. Скрипнюка про те, що відсутність інституцій конституційного контролю є несумісною з розвитком демократичної держави в Україні [5], оскільки в цьому разі важливою гарантією є забезпечення прав і свобод конституційного контролю. Втрачається те, що держава не підніметься над законом і спробує узурпувати владу, що належить народу, шляхом внесення відповідних змін до вищих нормативно-правових актів держави.

По-друге, в умовах функціонування демократичної державної влади саме суди відіграють роль одного з основних легітиматорів демократичного державного устрою, який також забезпечує цю систему демократичної держави своєю владою. Одним із перших звернув увагу на цей специфічний зв'язок між судовою владою та демократичною державою відомий сучасний французький юрист і конституціоналіст, директор Інституту вищих досліджень юстиції (Франція) А. Гарапон. Зокрема, він зазначає, що в загальній конституційній структурі організації та функціонування публічної влади в демократичній державі судова влада відіграє фактично надзвичайну роль. Справа в тому, що він не тільки діє відповідно до законів та інших нормативно-правових актів, ухвалених іншими органами влади, а й: а) оцінює зміст цих положень; б) дає оцінку діям інших органів, органів державної влади, їх посадових і службових осіб. Тож судова влада набуває особливої влади та особливих повноважень у сфері застосування права та оцінки державних актів і рішень на предмет їх відповідності закону та конституції. У цьому сенсі важливість і роль судової влади для демократичної держави полягає не тільки в тому, що вона забезпечує і захищає права людини і громадянина, а й у тому, що наявність судової влади в державі, загальна система поділу державної влади, дозволяє побудувати організаційну структуру характеристики публічної влади в демократичній державі. Цей процес конституційного формування демократичної державної влади значною мірою пов'язаний із розвитком системи гарантій незалежності суду. Справді, як цілком слушно зауважує Ю. Полянський, умовою виникнення демократичної держави є поява і становлення незалежної судової влади [11, с. 6].

По-третє, майже всі без винятку сучасні юристи визнають, що розвиток демократичної держави пов'язаний зі створенням системи гарантій, що забезпечують непорушність тих правових та інших принципів, які є основою демократії як форми організації та функціонування суспільства. Одним із найефективніших правових механізмів забезпечення правової основи демократії в державному устрої є діяльність судової влади. Причому в даному випадку йдеться не тільки про діяльність органів конституційної юрисдикції, а й про загальних судів. Нагадаємо, що саме Верховний Суд України зіграв ключову роль у президентських виборах в Україні 2004 року. Тоді в постанові від 3 грудня 2004 року Суд визнав дії Центральної виборчої комісії, спрямовані на встановлення результатів повторного голосування на виборах Президента України та складання протоколу про результати виборів, переголосування на президентських виборах 24 листопада 2004 р. були незаконними. Цим же рішенням Центровборчком зобов'язано призначити повторне голосування на виборах Президента України у строки, визначені частиною першою ст. 85 Закону України «Про вибори Президента України», починаючи з 5 грудня 2004 року. Не дискутуючи щодо обґрунтованості постанови Верховного Суду України з правового погляду, ми лише зауважимо, що в ситуації, коли жоден з органів державної влади не зміг вирішити виниклу проблему в суспільстві, саме судова влада відіграла роль суб'єкта вирішення гострого політичного конфлікту, а також під час його перебігу та визначення результатів виборів. Подібні приклади можна навести і щодо інших інститутів демократичної держави.

Отже, з огляду на незаперечний зв'язок судової влади з процесом розвитку

демократичної держави, можна зробити ще один фундаментальний висновок для нашого дослідження, а саме: одним із факторів демократизації Української держави є процес судової реформи. Дійсно, важко не погодитися з тим, що судова влада, яка не в змозі гарантувати демократичність державного ладу та не захищає права і свободи людини і громадянина, постає серйозним гальмом усіх процесів демократизації держави і суспільства. У цьому контексті можна стверджувати, що є прямиий зв'язок між процесами судової реформи, що тривають, і демократизацією державної влади загалом. На жаль, сучасний стан судової системи в Україні залишає невирішеними багато проблем. Йдеться не лише про низький рівень довіри громадян до суду, а й про проблеми матеріально-фінансового та технічного забезпечення діяльності українських судів і суддів, проблеми із забезпеченням доступу до правосуддя. Поки що суди часто повертають безпідставні позови, судді зволікають з розглядом справ та виносять рішення понад розумні строки, а також не розроблено чіткого механізму відповідальності судів за зволікання з розглядом справ, а також суддів за неналежне виконання суддівських функцій. Крім того, наявна в Україні система загальних судів не повністю відповідає конституційним засадам організації правосуддя, оскільки нераціональна структура системи судових установ та розподіл юрисдикції між ними нерідко призводить до того, що спори розглядаються різними судами одного рівня і має місце неправосудне обмеження права на оскарження судових рішень у певних категоріях справ. Зазначені зволікання та непослідовність у здійсненні судової реформи в Україні призводять не лише до недосконалого функціонування судової влади, а й до гальмування процесу демократизації держави загалом. Тому в умовах повсюдної демократизації держави та державної влади треба визнати, що судова реформа є для України не менш важливою, ніж парламентська чи адміністративна.

Висновки. Підбиваючи підсумки дослідження, варто акцентувати, що наявність ефективної та незалежної судової системи є невід'ємною ознакою демократичної держави, оскільки вона прямо впливає з визначення демократії як форми організації суспільства, яка гарантує максимальне захист прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина. У зв'язку з цим судова влада стає одним з ключових суб'єктів, що забезпечують верховенство права, пріоритет прав людини та основних принципів демократичного управління у процесі судочинства. Така взаємозалежність між розвитком судової системи та становленням демократії дає підстави стверджувати, що подальша демократизація Української держави повинна здійснюватися шляхом посилення ролі судової влади, забезпечення гарантій незалежної, безпристрасної та професійної системи правосуддя. Це логічно ставить питання судової реформи на одне з пріоритетних місць у процесі формування законодавства та державних інституцій в Україні.

Список використаних джерел

1. Погорілко В. Ф. Теоретичні проблеми сучасного українського конституціоналізму. *Вісник прокуратури*. 2000. № 2. С. 59–66.
2. Тодика О. Ю. Категорія народовладдя в системі інших категорій конституційного права: співвідношення і взаємозв'язок. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 2 (37). С. 35–46.
3. Диченко А. Реформування політичної системи в Україні: досвід і перспективи. 2023. URL: <https://ir.nmu.org.ua/handle/123456789/163881>.
4. Leheza Y., Nalyvaiko L., Sachko O., Shcherbyna V., Chepik-Trehubenko O. Principles of law: Methodological approaches to understanding in the context of modern globalization transformations. *Ius Humani. Revista de Derecho*. 2022. 11(2). S. 57–82.
5. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). Київ : Логос, 2006. 368 с.
6. Загальна теорія держави і права : підруч. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
7. Гончар О. В., Шпак К. О. Права і свободи людини та громадянина України під час воєнного стану. *Забезпечення прав людини: національний і міжнародний виміри : зб. матеріалів II-ї Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 9 груд. 2022 р.)*. Вінниця : Вінницьк. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2023, С. 148-152.
8. Організація судової влади в Україні : навч. посіб. / за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібілової. Харків : Право, 2009. 184 с.
9. Конституційне право України : підручник / за ред. В. П. Колісника, Ю. Г. Барабаша. Харків : Право, 2008. 416 с.
10. Дюгі Л. Конституційне право: Загальна теорія держави. Репринт / передм.

Ю. М. Оборотова. Одеса : Юрид. літ-ра, 2005. 1008 с.

11. Полянський Ю. Є. Судові та правоохоронні органи України : навч.-метод. посіб. Одеса : Астропринт, 1998. 32 с.

Надійшла до редакції 18.10.2023

References

1. Pohorilko, V. F. (2000) Teoretychni problemy suchasnoho ukraïnskoho konstytutsionalizmu [Theoretical problems of modern Ukrainian constitutionalism]. *Visnyk prokuratury*. № 2, pp. 59-66. [in Ukr.].
2. Todyka, O. Yu. (2004) Katehoriia narodovladdia v systemi inshykh katehoriï konstytutsiïnoho prava: spivvidnoshennia i vzaiemozviazok [The category of people's power in the system of other categories of constitutional law: relationship and relationship]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukraïny*. № 2 (37), pp. 35-46. [in Ukr.].
3. Dichenko, A. (2023) Reformuvannia politychnoi systemy v Ukraini: dosvid i perspektyvy [Reforming the political system in Ukraine: experience and prospects]. URL: <https://ir.nmu.org.ua/handle/123456789/163881>. [in Ukr.].
4. Leheza, Y., Nalyvaiko, L., Sachko, O., Shcherbyna, V., Chepik-Trehubenko, O. (2022) Principles of law: Methodological approaches to understanding in the context of modern globalization transformations. *Ius Humani. Revista de Derecho*. No. 11(2), pp. 57-82.
5. Skrypniuk, O. V. (2006) Demokratsiia: Ukraïna i svitovyï vymir (kontseptsii, modeli ta suspilna praktyka) [Democracy: Ukraine and the global dimension (concepts, models and social practice)]. Kyiv : Lohos, 368 p. [in Ukr.].
6. Zahalna teoriia derzhavy i prava [General theory of the state and law] : pidruch. / za red. M. V. Tsvika, O. V. Petryshyna. Kharkiv : Ptavo, 2009. 584 p. [in Ukr.].
7. Honchar, O. V., Shpak, K. O. (2023) Prava i svobody liudyny ta hromadianyna Ukrainy pid chas voiennoho stanu [Rights and freedoms of the man and the citizen of Ukraine under martial law]. *Zabezpechennya prav lyudyny: natsional'nyy i mizhnarodnyy vymiry : zb. materialiv II-yi Vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Vinnytsya, 9 hrud. 2022 r.)*. Vinnytsya : Vinnyts'k. derzh. ped. un-t im. M. Kotsyubynm'koho, pp. 148-152 [in Ukr.].
8. Orhanizatsiia sudovoï vlady v Ukraïni [Organization of the judiciary in Ukraine] : navch. posib. / za red. I. Ye. Marochkina, N. V. Sibilovoï. Kharkiv : Ptavo, 2009. 184 p. [in Ukr.].
9. Konstytutsiïne pravo Ukraïny [Constitutional law of Ukraine] : pidruch. / za red. V. P. Kolisnyka, Yu. H. Barabasha. Kharkiv : Ptavo, 2008. 416 p. [in Ukr.].
10. Diuhi, L. (2005) Konstytutsiïne parvo: Zahalna teoriia derzhavy. Preprint [Constitutional law: General theory of the state. Preprint] / peredm. Yu. M. Oborotova. Odessa : Yuryd. lit-ra. 1008 p. [in Ukr.].
11. Polianskyï, Yu. Ye. (1998) Sudovi ta pravookhoronni orhany Ukraïny [Judicial and law enforcement bodies of Ukraine] : navch.-metod. posib. Odessa : Astroprint. 32 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Viktor Oliinyk. The court's role in the democratic development of Ukraine. The judiciary plays a crucial role in ensuring democracy in Ukraine by protecting human rights and preventing abuse of legislative and executive power. The priority of a democratic state does not guarantee the rights and freedoms of citizens, which is the basis of the functioning of the state. The judiciary is the guarantor of the protection of human rights and the resolution of legal conflicts. The Constitutional and general courts are changing their critical role in this process. Still, the current state of the judicial system in Ukraine supports the low trust of citizens and problems with material and technical support and support in considering cases.

The process of judicial reform, which is ongoing in Ukraine, is crucial for democratizing the state and society. Still, the need for more consistency in implementing reforms has led to the imperfection of the justice system. An integral part of a democratic state is an effective and independent judicial system, which guarantees the protection of the rights, freedoms, and legitimate interests of a person and a citizen. The relationship between the development of the judicial system and democratization creates prerequisites for strengthening the judiciary's role and ensuring the guarantees of an independent, impartial, and professional justice system. Judicial reform is a priority area in Ukraine's law-making process and state-building.

Keywords: court, democracy, democratic development, justice system, judicial reform.